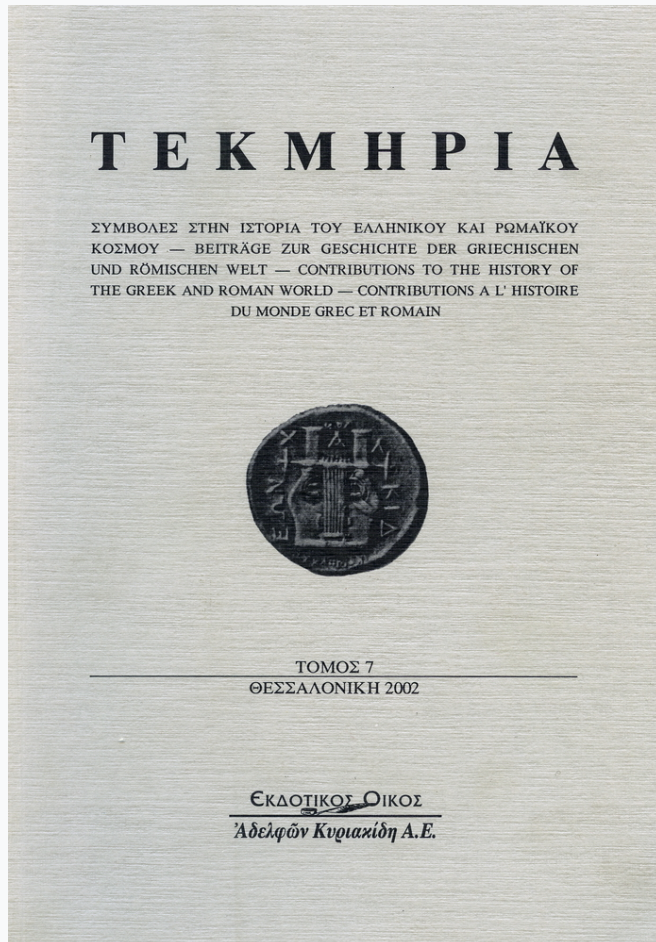

Tekmeria

Vol 7 (2002)

Habent sua fata lapides. Ξεχασμένες δημοσιεύσεις τοῦ Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου γιὰ ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Ἔδεσσας

Π. Μ. ΝΙΓΔΕΛΗΣ

doi: [10.12681/tekmeria.181](https://doi.org/10.12681/tekmeria.181)

To cite this article:

ΝΙΓΔΕΛΗΣ Π. Μ. (2002). Habent sua fata lapides. Ξεχασμένες δημοσιεύσεις τοῦ Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου γιὰ ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Ἔδεσσας. *Tekmeria*, 7, 85–106. <https://doi.org/10.12681/tekmeria.181>

Π. Μ. ΝΙΓΔΕΛΗΣ

HABENT SUA FATTA LAPIDES. ΞΕΧΑΣΜΕΝΕΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΠΕΤΡΟΥ Ν. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΙΑ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΔΕΣΣΑΣ

Σε όσους ασχολούνται με τις επιγραφές της Μακεδονίας είναι γνωστό ότι οι εργασίες του Θεσσαλονικιού φιλόλογου Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου (1859-1914) παρείχαν¹ και εξακολουθούν να παρέχουν ιδιαίτερες δυσκολίες ως προς τόν έντοπισμό τους, επειδή βρίσκονται εγκατεσπαρμένες σε δυσπρόσιτα σήμερα έντυπα και εφημερίδες². Μελετώντας τὸ ἔργο του ἐντόπισα στὰ φύλλα τῆς ἐφημερίδας «Ἀλήθεια» τῆς Θεσσαλονίκης³ καὶ σὲ δύο ἀκόμη δημοσιεύματα ὁπῶ ἐπιγραφές (ἑπτὰ τῆς γενέτειράς του καὶ μία τῆς Ἑδεσσας)

1. Βλ. λ.χ. τὰ ὅσα γράφει ὁ L. Robert, «Les inscriptions de Thessalonique», *RPh* 48 (1974) 183 παραπέμποντας σὲ παλαιότερους τοῦ ἐρευνητῆς (P. Perdrizet, J.-M. Spieser): «On a écrit justement au sujet de P. N. Papageorgiou, qui a sauvé tant d' inscriptions de Salonique, que 'nul ne peut s' assurer avoir vu toutes ses brochures et notules relatives aux antiquités de Thessalonique'». Τὴν ἀνάγκη αὐτὴ ἀποσκοπεῖ νὰ καλύψει ἡ Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν προετοιμάζοντας τὴν ἔκδοση τῶν «Ἀπάντων» τοῦ με ἐπιμέλεια τοῦ γράφοντος.

2. Γιὰ τὴν ἐργογραφία τοῦ Παπαγεωργίου βλ. Σταμ. Β. Ψάλτη, «Λόγος ἐπιμνημόσυ-
νος εἰς Π. Ν. Παπαγεωργίου», *Ἀθηνᾶ* 27 (1915) 177-189 καὶ τὶς προσθήκες ἀφενὸς
τῶν Διογ. Δέλλη καὶ Γ. Θεοχαρίδη στὸ συλλογικὸ τόμο *Πέτρος Ν. Παπαγεωργίου
(1859-1914). Φιλολογικὸν Μνημόσυνον ἐπὶ τῇ πεντηκοστῇ ἐπετείῳ ἀπὸ τοῦ θανάτου
του (Μακεδονικά, Παράρτημα 3)*, Θεσσαλονίκη 1964, 44-5 καὶ ἀφετέρου τοῦ Χ.
Μπακιρτζῆ, «Ἔργα Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου (Διορθώσεις καὶ προσθήκες)», *Μακε-
δονικά* 15 (1975) 365-7.

3. Ἡ ἐφημερίδα *Ἀλήθεια*, ποὺ σήμερα ἀπόκειται σχεδὸν πλήρης στὴν Ἑθνικὴ
Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Σ. Μουρατῶρη με διευθυντὴ τὸν Ἰωάννη
Κούσκουρα. Τὸ πρῶτο φύλλο τῆς δημοσιεύθηκε στίς 11 Ἰουνίου τοῦ 1903, ἐνῶ στίς 31
Μαΐου τοῦ 1909 ἀνέστειλε ἐπ' ὀλίγον τὴν κυκλοφορία τῆς, ἐπειδὴ ἀποχώρησαν ἀπὸ
αὐτὴν ὁ Κούσκουρας καὶ οἱ σημαντικότεροι συνεργάτες του, γιὰ νὰ ἐκδώσουν δική
τους ἐφημερίδα, τὴ *Νέα Ἀλήθεια* (πρῶτο φύλλο 2 Ἰουνίου τοῦ 1909). Ἡ *Ἀλήθεια*
ἐπανεξεδόθη στίς 3 Αὐγούστου τοῦ 1909 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ Γ. Χ"
Κυριακοῦ καὶ συνέχισε νὰ ἐκδίδεται ὡς τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1910. Ὁ Παπαγεωργίου
ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς κύριους συνεργάτες τῆς ἐφημερίδας κατὰ τὴν πρώτη φάση τῆς
ἱστορίας τῆς. Βλ. Μ. Κανδυλάκη, *Ἐφημεριδογραφία τῆς Θεσσαλονίκης. Συμβολὴ
στὴν Ἱστορία τοῦ τύπου*, Θεσσαλονίκη 1998, Α' Τουρκοκρατία, 115-173.

οί όποϊες δέν συμπεριελήφθησαν άφενός στο σύνταγμα τών έπιγραφών τής Θεσσαλονίκης και άφετέρου στη συλλογή τών χριστιανικών έπιγραφών τής Μακεδονίας⁴. Τis έπιγραφές αυτές, πού έχουν στο μεταξύ χαθεί, έπαναδημοσιεύω στο παρόν άρθρο έπιφέροντας τις άπαραίτητες διορθώσεις και ύπομνηματίζοντάς τες, όπου βέβαια αυτό είναι αναγκαίο.

1. Έπιτύμβια έπιγραφή του μουλίωνα Εύπόρου.

Στο τελευταίο (πανηγυρικό) φύλλο του Δεκεμβρίου του 1903 τής *Άλήθειας* ανάμεσα στα άλλα ό Παπαγεωργίου δημοσίευσε τό παρακάτω σύντομο άρθρο⁵: «*Πρό τεσσαράκοντα ήμερών εύρέθησαν έν τάφω του έξω τής Ψευδοχρυσής πύλης⁶ Βυζαντιακού νεκροταφείου άλλα τε και πλάξ μαρμάρου μικρά φέρουσα την Έρωμαϊκών χρόνων έπιγραφήν*

ΕΥΠΟΡΟΣ
ΜΟΥΛΙΩΝ
ΤΟΥΒΙΚΑΡΙΟΥ

: *Εύπορος Μουλίων του Βικαρίου.*

Τών όνομάτων άγνωστον είναι τό (έν του γνωστού όνόματος Μούλιος προηγμένον) Μουλίων και τό Βικάριος, ει μή τάχα τουτο βικάριος («του βικαρίου») ό έστι τοποτηρητής, γραπτέον ».

Έ μεταγραφή του Παπαγεωργίου πρέπει νά διορθωθεί άσφαλώς σε ό, τι άφορα τή δεύτερη λέξη, άφου δέν πρόκειται για κύριο, άλλα για προσηγορικό όνομα και ειδικότερα για τήν έλληνική μεταγραφή (translitteratio) τής λατινικής λέξης *mulio* πού ίσοδυναμεί με τήν έλληνική *ήμιονηγός* ή *όρεωκόμος*⁷. Το όνομα αναφέρεται σχετικά σπάνια κυρίως σε έπιτύμβιες έπιγραφές του άνατολικού τμήματος τής αυτοκρατορίας πού χρονολογούνται από τόν

4. Βλ. Ch. Edson, *Inscriptiones Graecae* vol. X, pars 2, fasc. 1 (*Inscriptiones Thessalonicae et vicinia*), Berlin 1972 (στο έξής *IG X 2. 1*) και D. Feissel, *Recueil des inscriptions chretiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle* (*BCH Supplément VIII*), Athènes 1983 (στο έξής *RICM*) αντίστοιχα.

5. Βλ. «Θεσσαλονίκης έπιγραφή άνέκδοτος», *Άλήθεια* φ. 86, 31 Δεκ. 1903, σελ. 2.

6. Έ Ψευδοχρυσή πύλη (τουρκικά *Telli Kari*) βρισκόταν επί τής όδοϋ Έαγίου Δημητρίου, λίγο νοτιότερα του σημερινού νεκροταφείου τών Προτεσταντών.

7. Έπιγραφικές μαρτυρίες για τόν όρο *όρεωκόμος* βλ. *Bull. épigr.* 1958, 301 όπου ή σχετική βιβλιογραφία: για τόν όρο *ήμιονηγός* βλ. λ.χ. *I.Didyma*, 41 στ. 55-63.

2. ὡς καὶ τὸν 7. αἰ. μ.Χ.⁸. Ἡ διόρθωση αὐτὴ συνεπάγεται ὅτι βρισκόμαστε μπροστὰ στὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ἑνὸς ἡμιονηγοῦ τῆς Θεσσαλονίκης. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἄλλες μαρτυρίες, τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἦσαν ταπεινῆς κοινωνικῆς προέλευσης, συνήθως δοῦλοϋ. Ὅτι ὁ Εὐπορος θὰ πρέπει νὰ ἦταν μᾶλλον δοῦλος φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν ἐπιγραφή δὲν φέρει πατρώνυμο ἢ κάποιον ἄλλο στοιχεῖο πού νὰ δείχνει ὅτι ἦταν πολίτης.

Ἡ γενικὴ τοῦ βικαρίου προβληματίσει τὸν Παπαγεωργίου ὁ ὁποῖος τὴν ἐξέλαβε ὡς κύριο ὄνομα, ἄφησε ὅμως ἀνοικτὸ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ εἶναι προσηγορικὸ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δηλώνει ἕνα ἀξίωματοῦχο, «τοποτηρητὴ», ὅπως σημαίνει χαρακτηριστικὰ, χωρὶς πάντως νὰ προσδιορίζει τόσο στὴ μία ὅσο καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση τὴ σχέση ἀνάμεσα στὰ δύο πρόσωπα.

Μὲ τὰ ἐλάχιστα δεδομένα πού παρέχει ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἀδύνατον νὰ δοθεῖ ἀπόλυτα ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση ὡς πρὸς τὴν ταυτότητα τοῦ βικαρίου καὶ μόνον ὑποθέσεις μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν σχετικὰ. Ἔτσι, ἐφόσον ἡ ἐπι-

8. Ὁ ὅρος ἀναφέρεται λ. χ. στὶς παρακάτω ἑλληνικὲς ἐπιγραφές, ὁρισμένες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔχουν ἀνάγλυφη παράσταση: SEG II, 405 (πρβλ. L. Gounaropoulou - M. B. Hatzopoulos, *Les milliaires de la Voie Égriatienne entre Héraelée des Lyncestes et Thessalonique* [ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 1], Athènes 1985, 50 σημ. 2 καὶ *Bull. épigr.* 1994, 402) ὅπου ἀναφέρεται κάποιος Ἀντίγονος μουλίων (ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἐδεσσας Μαργαρίτα, αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς): Ἀ. Κ. Βαβρίτσα, «Βωμοὶ μὲ ἀνάγλυφα καὶ ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν Ἐδεσσα», *Ἀρχαία Μακεδονία* V 1 1989 (1993), 149 - 151 καὶ εἰκ. 5-6 = SEGXLIII, 392 πρβλ. *Bull. épigr.* 1994, 402: πρόκειται γιὰ ἐπιτύμβιο βωμὸ πού ἀναθῆται κάποια Φιλουμένα στὸν ἄνδρα τῆς Παράμονο (ἀπὸ τὴν Ἐδεσσα, τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.): IG X 2 2, 400 (Σεβηρῖνος μουλίων) ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ὀχρίδος, τοῦ 3. ἢ 4ου αἰ. μ.Χ. Ἰδιαιτέρη περίπτωση ἀποτελεῖ ἡ τιμητικὴ ἐπιγραφή TAM IV 1, 39 ἀπὸ τὴ Βιθυνία (Gebze, φρούριο στὸν δρόμον πού συνδέει τὴ Χαλκηδόνα μὲ τὴ Νικομήδεια) τοῦ 3. αἰ. μ.Χ., τὴν ὁποία ἀνήγειραν μεταξὺ τῶν ἄλλων [μ]ουλίωνες οἱ ἐπιστῶντες συνωρία: γὰρ τίς κατὰ καιροὺς ἐρμηνεῖες πού δόθηκαν στὴν ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ ἐπιγραφή βλ. L. Robert, «Inscription de Bithynie», *Hellenica* X (1955) 46 - 54. Ὁ ὅρος μουλίων χρησιμοποιεῖται καὶ ἀργότερα βλ. λ.χ. IG IV 437 πρβλ. L. Robert, «Épithaphes et acclamations byzantines à Corinthe» *Hellenica* XI-XII (1960) 29 σημ. 2 (Θεόδωρος μουλίων) ἀπὸ τὴ Σικυώνα καὶ SEG XXIX, 311 (..παλήσαντος τὴν ληνὸν Θεοδώρον τοῦ μουλίωνος) Κόρινθος, 6.-7. αἰ. μ.Χ. γὰρ τὴν ὁποία θὰ γίνεαι λόγος ἀναλυτικὰ παρακάτω. Σχετικὰ μὲ τὴ χρῆση τοῦ ὅρου καὶ τῶν παραγῶγων του στὸ *De pretiis* τοῦ Διοκλητιανοῦ βλ. S. Lauffer, *Diokletians Preisedikht (Texte u. Kommentare, Bd. 5)*, Berlin 1971, 119 (7, 19).

9. Βλ. σχετικὰ S. D. Martin, «Servum meum mulionem conduxit. Mules Muleteers and Transportations in Classical Roman Law», *TAPhA* 120 (1990) 301-304.

γγραφή προέρχεται «ἐκ τοῦ ἔξω τῆς Ψευδοχρυσῆς πύλης Βυζαντιακοῦ νεκροταφείου»¹⁰, εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ πρόκειται γιὰ τὸν βικάριο (vicarius), τὸν πολιτικὸ δηλ. ἐπικεφαλῆς, τῆς «διοικήσεως» τῶν Μοισιῶν (dioeceses Moesiarum) ἢ μᾶλλον τῆς Μακεδονίας (dioeceses Macedoniae)¹¹, πού ἀσκοῦσε ἀντὶ τοῦ προϊστάμενου του praefectus praetorio τοῦ Ἰλλυρικοῦ πλῆθος ἀρμοδιοτήτων, ὅπως λ.χ. στοὺς τομεῖς τῆς δικαιοσύνης, τῆς φορολογίας καὶ τοῦ cursus publicus¹², καὶ εἶχε τὴν ἔδρα του στὴ Θεσσαλονίκη¹³. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ στήλη θὰ ἔπρεπε νὰ χρονολογηθεῖ ὄχι γενικά στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ὅπως θέλει ὁ πρῶτος ἐκδότης, ἀλλὰ μεταξὺ τοῦ τέλους τοῦ 3. καὶ τῶν μέσων τοῦ 6. αἰῶνος (ἐποχὴ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α'), ὅποτε, ὡς γνωστό, τὸ ἀξίωμα παύει νὰ ὑφίσταται¹⁴. Ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἀξιωματοῦχοι πού διορίζονταν σὲ διάφορες διοικητικὲς θέσεις συμπεριελάμβαναν στὸ ὑπηρετικὸ προσωπικό τους δικούς τους ἡμιονηγούς, προκειμένου νὰ φροντίζουν τὰ ζῶα τὰ ὁποῖα μετέφεραν τοὺς ἴδιους καὶ τὴν οἰκοσκευὴ τους, συνάγεται ἀπὸ μιὰ λατινικὴ ἐπιγραφή πού βρέθηκε στὸ Carnuntum (τῆς ἐπαρχίας Pannonia Superior) πρόκειται γιὰ μιὰ ἀφιέρωση στὴ θεὰ Erona τὴν ὁποία κάνουν οἱ superiumentari καὶ οἱ muliones τοῦ ἐπαρχιακοῦ διοικητῆ Claudius Maximus¹⁵.

10. Τὸν ὄρο βυζαντικὸ νεκροταφεῖο χρησιμοποιεῖ ὁ Παπαγεωργίου προφανῶς ἔχοντας κατὰ νοῦ τὴ συστάδα τῶν χριστιανικῶν τάφων πού βρέθηκαν τὸ 1898 στὸ λόφο πάνω ἀπὸ τὸ βουλγαρικὸ νεκροταφεῖο (δίπλα στὸ νεκροταφεῖο τῆς Εὐαγγελίστριας) κατὰ τὶς ἐργασίες ἐξόρυξης ὑλικοῦ ἀπὸ τὴν Compagne française d'agrandissement des quais (ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Doitte) γιὰ τὴν ἔμπληση τῆς παραλίας (ἀνατολικά τοῦ Λευκοῦ Πύργου στὸ ὕψος τοῦ παλαιοῦ βασιλικοῦ θεάτρου), βλ. σχετικὰ P. Perdritz, «Le cimetière chrétien de Thessalonique», *Melanges d'Archéologie et d'Histoire de l'école de Rome* 19 (1899) 541-2 καὶ τοῦ ἴδιου «Inscriptions de Thessalonique», *ὄ.π.*, 20 (1900) 223 καὶ γιὰ τὴν ἔμπληση τῆς παραλίας E. Χεκίμογλου – E. Danacioglu, *Θεσσαλονίκη πρὶν ἀπὸ 100 χρόνια, Τὸ μετέωρο βῆμα πρὸς τὴ Δύση*, Θεσσαλονίκη 1998, 83

11. Ἡ πρώτη ὑφίστατο ἀπὸ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Διοκλητιανοῦ ὡς τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Γιὰ τὴ διοικητικὴ ἔνταξη τῆς Μακεδονίας βλ. W. Ensslin, *RE VIII A 2* (1958) λήμ. vicarius στήλ. 2025-6 καὶ Γ. Θεοχαρίδης, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους* (285-1354), Θεσσαλονίκη χρόνος ἔκδοσης 41- 59.

12. Γιὰ τὶς ἀρμοδιότητες τοῦ βικάριου βλ. Ensslin, *ὄ.π.*, 2030 -2042

13. Βλ. Θεοχαρίδης, *ὄ.π.*, 102-103.

14. Βλ. Ensslin, *ὄ.π.*, 2029- 30.

15. Βλ. *Anm. épigr.* 1991, 1308 : Eronae Aug(ustae) sac(rum) Cl(audii) Maximi leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) superiumentari et muliones v(otum) s(olverunt) l(aeti) l(ibentes) marito. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴν ἐπιγραφή αὐτὴ ἀκολουθῶ τὴν ἀποκατάσταση καὶ ἐρμη-

Τὸ γεγονός ὅτι στὴ διατύπωση *μουλίων τοῦ βικαρίου* δὲν ὑπάρχουν περαιτέρω προσδιορισμοὶ γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὴ σταδιοδρομία τοῦ ἀξιωματοῦχου δείχνει ἀφενὸς ὅτι πρόκειται γιὰ διατύπωση τοῦ προφορικοῦ λόγου, οὕτως ὥστε ὁ Εὐπορος νὰ διακρίνεται ἀπὸ ἄλλους ὁμότεχνους του (πιθανὸν καὶ μὲ κάποια διάθεση αὐταρέσκειας λόγω τῆς ὑψηλῆς θέσης τοῦ κυρίου του) καὶ ἀφετέρου ὅτι ὁ βικάριος δὲν χρειαζόταν προσδιορισμὸ, ἐπειδὴ ἦταν ὁ γνωστότερος ἀρχὼν μὲ αὐτὸν τὸν τίτλο. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ θεωρῶ ἀπίθανο ὁ ὄρος νὰ δηλώνει κάποιον ἄλλον vicarius, ὅπως λ.χ. τὸν ἐπίσκοπο τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ ὀνομαζόταν ἔτσι ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ Πάπα στὴν ἐπαρχότητα τοῦ Ἰλλυρικοῦ μεταξὺ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5. καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 7. αἰ. ὅχι ὁμως πάντα¹⁶, ἐπειδὴ σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση πρὸς ἀποφυγὴ παρανοήσεων θὰ ἔπρεπε νὰ δηλώνεται ὀπωσδήποτε καὶ ὁ τίτλος τοῦ ἐπισκόπου. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἐξίσου ἀπίθανο ἡ λέξις νὰ εἶναι τὸ κύριο ὄνομα τοῦ ιδιοκτήτη τοῦ Εὐπόρου¹⁷.

Μὲ βάση τὰ παραπάνω ἡ ἐπιγραφή πρέπει νὰ ἀναγνωσθεῖ ὡς ἐξῆς :

*Εὐπορος,
μουλίων
τοῦ βικαρίου.*

Ἡ νέα ἐπιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης ξαναθέτει τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας μιᾶς ἐπιτύμβιας ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴν Κόρινθο (τοῦ 6. / 7. αἰῶνα μ.Χ.) ἡ

νεία τοῦ W. Eck, «Superiumentari et muliones im privaten Personal eines römischen Statthalters», *ZPE* 90 (1992) 207 κέξ. ὁ ὁποῖος σχετικὰ μὲ τοὺς *superiumentari* καὶ τοὺς *muliones* καταλήγει στὸ ἐξῆς συμπέρασμα (210): «Sie bilden weder ein *collegium*, das ortsansässig war und etwa jedem Statthalter zur Verfügung stand, noch waren sie gar Teil des Officiums des Legaten. Vielmehr dürften es sich um Sklaven und / oder Freigelassene des Claudius Maximus handeln, die ihren Herren / Patron in die Provinz begleiten». Τὴν ἄποψη τοῦ W. Eck δέχεται καὶ ὁ R. Haensch, *Capita provinciarum. Statthaltersitze und Provinzialverwaltung in der römischen Kaiserzeit*, Mainz am Rhein 1997, 710.

16. Σχετικὰ μὲ τὸ λεγόμενο βικαριάτο τῆς Θεσσαλονίκης βλ. Θεοχαρίδης, *ὁ.π.*, 103 – 125, μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία καὶ τίς πηγές. Γιὰ ἄλλους (ἐπιγραφικὰ κυρίως μαρτυρημένους) *vicarii*, ἀντιπροσώπους δηλ. ἀξιωματούχων, ποὺ ὁμως δὲν σχετίζονται μὲ τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θεσσαλονίκη ἢ δὲν μαρτυροῦνται σὲ ἐπιγραφές ποὺ βρέθηκαν σὲ αὐτές βλ. Ensslin, *ὁ.π.*, 2016-2019.

17. Βλ. λ.χ. τὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή *Ann. épigr.* 1966, 90 (Draco mulio Bassi Lapiensis servus hic situs est) ἀπὸ τὸ Βρινδῆσιο.

όποια προβληματίσει κατά καιρούς την προηγούμενη έρευνα. Τò κείμενο της έχει ως έξης : «+ Ἀνεπαύσα/το ἢ μακαρίω/Ζόνῃ ἔχοντος/τοῦ μηνός Νο<ε>/μ-βριού ἡμέρας/δεκαεπτά, /πωλήσαντος τὴν/ληνὸν Θεοδώρου/ τοῦ μουλίωνος τοῦ /Ἐπισκοπιανοῦ»¹⁸. Οἱ πρῶτοι ἐκδότες θεώρησαν ὅτι «τὸ ἐπίθετο Ἐπισκοπιανός, πατριδωνυμικό, προέρχεται ἀπὸ κάποιο οἰκισμό μὲ τὸ ὄνομα Ἐπισκοπή»¹⁹, ἐνῶ ἄλλοι ἐρευνητὲς εἶκασαν ὅτι ἐνδέχεται νὰ δηλώνει μία συνοικία τῆς Κορίνθου ποῦ ἔφερε τὸ ὄνομα Ἐπισκοπιανόν²⁰. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ Εὐπόρου δείχνει ὅτι ἡ τελευταία λέξη τῆς ἐπιγραφῆς μπορεῖ κάλλιστα νὰ ἀναφέρεται σὲ πρόσωπο, εἶναι ὅμως ἄγνωστο ἂν σημαίνει τὸν μουλίωνα ἐνὸς ἐπιτρόπου (ἐπιστάτη) τοῦ ἐπισκόπου²¹ ἢ ἐνὸς ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς ἐκκλησιαστικὸς λειτουργοὺς ποῦ ὀνομάζονται Ἐπισκοπιανοί. Στὴν τελευταία περίπτωση θὰ συνεπαγόταν ὅτι ἡ ἐπιγραφή τῆς Κορίνθου συνιστᾶ τὴν ἀρχαιότερη μαρτυρία τοῦ ἀξιώματος, ἀφοῦ οἱ πρωϊότερες γραμματειακὲς μαρτυρίες ποῦ διαθέτουμε γι' αὐτὸ χρονολογοῦνται τὸν 10. αἰ. μ.Χ.²². Μιὰ ἄλλη ἐκδοχὴ θὰ ἦταν ἡ λέξη ἐπισκοπιανός νὰ εἶναι ἐπίθετο καὶ νὰ δηλώνει τὸν μουλίωνα τοῦ ἐπισκόπου²³.

2. Ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τῆς Οὐαρεινίας Μυτιλήνης.

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1905 ὁ Παπαγεωργίου δημοσίευσε στὴν Ἀλήθεια τρεῖς

18. SEG XXIX, 311.

19. Βλ. Δ. Ἰ. Πάλλα – Στ. Π. Ντάντη, «Ἐπιγραφαὶ ἀπὸ τὴν Κόρινθο», Ἀρχ. Ἐφ. 1977 [1979], 70.

20. D. Feissel – A. Philippidis-Braat, «Inventaire en vue d' un recueil des inscriptions historiques de Byzance III. Inscriptions des Péloponnèse (à l' exception de Mistras)», T&M 9 (1985) 368.

21. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ δίνεται στὸ λεξικό τοῦ Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικό τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, λῆμ. ἐπισκοπ(ε)ιανός, μὲ παραπομπὴ στὸν Μέγα Βασιλείο, ποῦ ὅμως δὲν εἶναι σαφῆς.

22. Γιὰ τὸ ἀξιῶμα τῶν Ἐπισκοπειανῶν βλ. J. Darrouzès, *Recherches sur les ὀφφίκια de l' église byzantine* (Archives de l' orient chrétien, 11), Paris 1970, 385-7 καὶ Β. Α. Λεονταρίτου, *Ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα καὶ ὑπηρεσίες στὴν πρόμη καὶ μέση βυζαντινὴ περίοδο*, Ἀθήνα 1999, 236. Ἡ Λεονταρίτου ἀναφέρει (ὁ.π., 236, σημ. 2) τὴν ἐπιγραφή τῆς Κορίνθου ἀκολουθώντας τὴν ἐρμηνεία τῶν πρώτων ἐκδοτῶν.

23. Γιὰ αὐτὴ τὴ χρήση τῆς λέξης βλ. Δημητράκου, ὁ.π.

έπιγραφές²⁴. Οί δύο από αυτές έπισημάνθηκαν, έπαναδημοσιεύτηκαν και σχολιάστηκαν από τον Έμμανουήλ Βουτυρά το 1993 σε μελέτη του για τη λατρεία του Άσκληπιού στη Μακεδονία²⁵. Η τρίτη με τον αριθμό 1 είναι έπιτύμβια (στο άρθρο γίνεται λόγος για πλάκα) και προέρχεται, όπως και οί δύο άλλες, από περιοχή «πλησίον του καταβαλλομένου ανατολικού τείχους της πόλεως». Ο Παπαγεωργίου δημοσιεύει αρχικά το κείμενό της (στηριζόμενος σε αντίγραφα των φίλων του Ί. και Έ. Μ.²⁶) ως έξης :

*Μ(άρκος) Ουαρείνι-
ος Μάξιμος
Μυτιλήνη τῆ
4 ἰδία συνβίω
μνείας χάριν
καὶ αὐτῶ ζῶν.*

και στη συνέχεια υπομνηματίζει σύντομα αφενός τη γραφή Ουαρείνιος (άντι της συνήθους Ουαρίνιος) με την όποια αποδίδεται το λατινικό όνομα γένους Varinius και αφετέρου το όνομα Μυτιλήνη που ήταν και εξακολουθεί να είναι άγνωστο στο όνομαστικό της Θεσσαλονίκης²⁷. Στο υπόμνημά του μπορεί να προστεθεί τώρα ή προσωπογραφική παρατήρηση ότι ο αναφερόμενος στη νέα έπιγραφή Μάρκος Ουαρείνιος Μάξιμος δέν μαρτυρείται σε καμία άλλη έπιγραφή της πόλης, μολονότι ο αριθμός των έπιγραφικά παραδιδόμενων Ουαρ(ε)νίων της Θεσσαλονίκης έχει μεγαλώσει σημαντικά, έτσι που να είναι ένα από τα καλύτερα γνωστά γένη της πόλης²⁸.

24. Βλ. «Θεσσαλονίκης έπιγραφαι ανέκδοτοι», *Άλήθεια*, φ. 302, 7 Ίουλ. 1905, σελ. 1.

25. Έμ. Βουτυράς, «Η λατρεία του Άσκληπιού στην αρχαία Μακεδονία», *Άρχαία Μακεδονία V I* (1989) [1993] 256.

26. Οί συντομογραφίες αυτές δέν βοηθοῦν την ταύτιση των προσώπων, αναρωτιέμαι όμως μήπως πρόκειται για μέλη της ιστορικής θεσσαλονικιώτικης οικογένειας των Μενεξέ.

27. Το όνομα παραδίδεται σε άλλες περιοχές της Ελλάδας βλ. λ.χ. *LGPN III A* (Κορινθία του 2. - 3. αι. μ.Χ.)

28. Για το γένος των Ουαρείνίων στη Θεσσαλονίκη βλ. *IG X 2. 1* (Indices) και συμπληρωματικά Έ. Τρακοσοπούλου - Σαλακίδου, «Άπό την κοινωνία της Θεσσαλονίκης των αυτοκρατορικών χρόνων : νέα έπιγραφικά εύρηματα», *Άρχαία Μακεδονία V 3* (1989) [1993] 1548 αρ. 2 και 1566 αρ. 8 (= *SEG XXXIX*, 636 και *XXXVI*, 1986, 646 αντίστοιχα). Σύμφωνα με τα προκαταρκτικά πορίσματα της έργασίας που προ-

3. Ἡ ἐρωμαϊκὴ στήλη καὶ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Κρήσκεντος.

Στὸ τέλος τοῦ συμπληρώματος τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μυτιλήνης ποὺ δημοσίευσε τὸ 1900 στὴ Λειψία, ὁ Παπαγεωργίου προσέθεσε δύο ἐπιγράμματα ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη²⁹. Ὁ Edson, ἂν καὶ συμπεριέλαβε τὸ δεύτερο ἀπὸ αὐτὰ στὸ corpus του³⁰, ἀγνόησε τὸ πρῶτο ἄγνωστο γιὰ ποιоὺς λόγους. Ἡ ἐπιγραφή γραμμένη πάνω σὲ ἐρωμαϊκὴ στήλη δημοσιεύτηκε ὡς «ἐξαγορὰ ἀβλεπτήματος», ὅπως λέει ὁ Θεσσαλονικιὸς λόγιος, ἀρχικὰ στὴν «*Νέα Ἡμέρα*» τῆς Τεργέστης³¹, ἐπειδὴ σὲ ἄλλο δημοσίευμα του στὴν ἐφημερίδα «*Ταχυδρόμος τῆς Κωνσταντινουπόλεως*» τοῦ 1899 παρουσίασε ὡς ἀδημοσίευτη μία ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ποὺ εἶχε ἐκδώσει ἤδη ὁ Th. Reinach. Κάνοντας λόγο γιὰ τὴν ἴδια ἐπιτύμβια ἐπιγραφή καὶ στὸ συμπλήρωμα τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μυτιλήνης ὁ Παπαγεωργίου γράφει τὰ ἑξῆς : «*Εξαγοράζοντες τὸ ἀβλέπημα (schrieb ich in der Νέα Ἡμέρα) ἀποσπῶντες ἐκ τῆς Συλλογῆς ἡμῶν καταχωρίζομεν ἐνθάδε ἀνέκδοτον ἐπίγραμμα στήλης ῥυθμοῦ τῶν γνωστῶν ἐρμῶν etc. ; die betreffende Inschrift (Taf. VII 45) ist folgende :*

[Π]αῖ, σοὶ φίλος, χρηστὲ Διονύσιε, καὶ / μέγας ἀνὴρ
Κρήσκης, ὃς φιλήσ / μνήσατο καὶ χα / ρίτων.

Die Herme 1, 42 h. und 0, 31 (oben) und 0, 27 (unten) br. aus pentelischem Marmor, wurde am 31 Dez. 1897 beim Baue des Hauses von Pervana ausgegraben,

ετοιμάζει ἢ Ἄ. Τατάκη γιὰ τὴ διάδοση τῶν ρωμαϊκῶν ὀνομάτων στὴ Μακεδονία τὸ Οὐαρ(ε)ίνιος εἶναι τὸ δεύτερο συνηθέστερο μὴ αὐτοκρατορικὸ ὄνομα γένους ποὺ παραδίδεται στὶς ἐπιγραφὲς τῆς ἐπαρχίας, ἤτοι 21 φορές (προηγείται τὸ Πετρῶνιος μὲ 46 μαρτυρίες). βλ. Α. Tataki, «The Nomina of Macedonia» στὸ Α. D. Rizakis (ἐκδ.), *Roman Onomastics in the Greek East. Social and Political Aspects. Proceedings of the International Colloquium on Roman Onomastics Athens 7-9 Sept. 1993* [ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 21], Athens 1996, 107.

29. *Unedierte Inschriften von Mytilene*, Leipzig 1900, 27.

30. Βλ. *IG X 2. 1*, 428.

31. Βλ. «Ἀρχαῖα ἐπιγράμματα λίθων», *Νέα Ἡμέρα* φ. 1327, 6 Μαΐου.1900, σελ. 1. Στὴ δημοσίευση αὐτὴ δηλώνεται ὁ χωρισμὸς τῶν στίχων καὶ ἡ ὑπαρξὴ κισσόφυλλου (ἀνθους) στὸ τέλος τοῦ κεμμένου.

hinter der "Άγιος Κωνσταντίνος Kirche (auf dem Hippodromion), ganz neben der östlichen Mauer von Kalamaria; heute liegt im Konak³². Eine zweite Herme ist in Makedonien bisher nicht gefunden worden. Το έξιξ des Epigrammes ist: ὁ Κρήσκης (έγώ), παῖ χρηστέ Διονύσειε, καί μέγας άνήρ (γενόμενος oder /ών) φίλος σοί, οὔτος δέ (έγώ) καί έμνήσατο (έμνησάμην) τῆς (σῆς) φιλίης καί τῶν (σῶν) χαρίτων». Ἡ έπιγραφή αὐτή συνιστᾶ μία άκόμη μαρτυρία για τή χρήση του λατινικού όνόματος Criscens (Κρήσκης) στο όνομαστικό τῆς Θεσσαλονίκης³³, πράγμα που δείχνει ότι δύσκολα θα μπορούσε να χρονολογηθεί πριν από τον 1. αἰ. π.Χ. Ἐρμαϊκές στήλες έχουν στο μεταξύ βρεθεί και άλλες στη Θεσσαλονίκη³⁴.

4. Θεσσαλονικεύς – Θεσσαλονικαῖος.

Ἡ μορφή του έθνικού όνόματος τῆς Θεσσαλονίκης άπασχόλησε τον Παπαγεωργίου σε δύο σύντομα άρθρα που δημοσίευσε το 1912 και το 1913 στο *Μακεδονικό Ἡμερολόγιο* (του Παμμακεδονικού Συλλόγου Ἀθηνῶν)³⁵. Ἐκεῖ συγκεντρώνει όλες τις γραμματειακές και έπιγραφικές μαρτυρίες που έχει υπόψη του, για να δείξει ότι παράλληλα με τον τύπο *Θεσσαλονικεύς* ἤδη από την άρχαιότητα χρησιμοποιούνταν και ὁ τύπος *Θεσσαλονικαῖος* (άπό τον όποιο προέκυψαν οἱ τύποι *Θεσσαλονικῖος* και *Σαλονικῖος* τῆς νεότερης

32. Με τον όρο Konak έννοεί το Διοικητήριο τῆς Θεσσαλονίκης που άνοικοδομήθηκε το 1890 στη θέση του παλαιού όπου ὁ Μιδάτ πασάς είχε συγκεντρώσει το 1874 όρισμένα άρχαία συγκροτώντας τρόπον τινά την πρώτη δημόσια άρχαιολογική συλλογή τῆς πόλης, βλ. σχετικά την υπό δημοσίευση μελέτη μου *Ἡ Ἱστορία τῶν έπιγραφικῶν μελετῶν τῆς Θεσσαλονίκης*.

33. Βλ. π.χ. IG X 2 1, 68 στ. 3 και 430 στ. 3.

34. Βλ. Ἴ. Βοκοτοπούλου, *Ὁδηγός του άρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1996, 90-91 (ΜΘ 3026, του 2.αἰ. μ.Χ.) και Γ. Δεσπίνη στο συλλογικό έργο Γ. Δεσπίνης - Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού - Ἐμμ. Βουτυράς, *Κατάλογος τῶν Γλυπτῶν του άρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1997, 61- 62 (ΜΘ 1074 μικρή έρμαϊκή στήλη άπό το Σεραπεῖο, ἴσως τῶν ύστεροελληνιστικῶν χρόνων). Τῆ συνάδελφο καθ. κ. Θ. Στεφανίδου - Τιβεριού εύχαριστῶ θερμά και από τῆ θέση αὐτή για τήν υπόδειξη.

35. Ἐφεξῆς συντομογραφούμενο ὡς ΜΗΠΣΑ.

ἐποχής). Ἀνάμεσα στις ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες ἀναδημοσιεύει, δυστυχῶς ἐν μέρει, τὴν παρακάτω πού εἶδε «ἐν οἰκίᾳ Ἰουδαίου»³⁶:

«.....
.....
καὶ τῇ γυναικί
αὐτοῦ [Θεσ]σα-
λονικαίᾳ»
κ.τ.λ.

Ἡ ἄποψη τοῦ Παπαγεωργίου ἐπιβεβαιώνεται πλέον καὶ ἀπὸ τὰ ἐξῆς νεότερα ἐπιγραφικὰ εὐρήματα πού χρονολογοῦνται στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα: α) τὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή κάποιου Καλλιτύχου ἀπὸ τοὺς Στόβους (τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.) ὅπου διαβάζουμε «Καλιτύχῳ Θεσ/σαλονι/κέο (=Θεσσαλονικαίῳ) ἀδελφός Ἀγα/θόπουσ/ μνίας χά/ριν κλπ.»³⁷, β) τὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ἐνὸς Βαλέριου ἀπὸ τῆ Ρώμη, ὅπου λέγεται «Βαλέριος Τησαλωνικαῖος κλπ.»³⁸ καὶ γ) τὴν ἀδημοσίευτη ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τῆς χριστιανῆς Ἐπίκτησης ἀπὸ τὸ Δίον (μᾶλλον τοῦ 4. αἰ. μ.Χ.) τῆς ὁποίας τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα ἔχει ὡς ἐξῆς: «Οὔνομά μοι Ἐπίκτησις πατρός Ἀθηνέου μητρός / Θεσσαλονικεῖας/ ἐτῶ<ν> ιδ', ἐνθάδε/ κείμε χριστιανῆ κλπ.»³⁹.

36. «Θεσσαλονικεὺς καὶ Θεσσαλονικαῖος», *ΜΗΠΣΑ* 5 (1912) 68.

37. Γιὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ ἐθνικοῦ ἀκολουθῶ τὴν Α. Ραπαγοῦ, *La langue des inscriptions grecques de Macédoine (IVe s. a. C. - VIIe s. a.p.)* ἀδημ. Διδ. διατριβή, Nancy 1990, 707 – 8. Ὁ πρῶτος ἐκδότης τῆς ἐπιγραφῆς Vulic εἶδε λάθος τοῦ χαρακτῆ καὶ ἐξέδωσε Θεσσαλονικε<ι>, οἱ Robert, *Bull. épigr.* 1950, 135 διορθῶνουν σὲ Θεσσαλονικε<ι>, ἐνῶ ὁ Edson (= *IG X 2. 1*, 1039) ἀφήνει τὸ πρόβλημα ἀνοικτὸ ἐκδίδοντας Θεσσαλονικέο ! Ἡ πρόταση τῆς Ραπαγοῦ στηρίζεται στὴν ἐπόμενη μαρτυρία. Ἡ ἴδια χρονολογεῖ τὴν ἐπιγραφή στὸν 3. αἰ. μ.Χ.

38. Βλ. *RICM*, 289 bis (ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἀδημοσίευτη ἐπιγραφή τοῦ Παπαγεωργίου). Τὴ γραφή *Τησαλωνικαῖος* ἀποδίδει σὲ ἐπίδραση τῆς λατινικῆς ἢ Α. Avramea, «Mort loin de la patrie. L'apport des inscriptions paléochrétiennes», στό: G. Cavallo – C. Mango (ἐκδ.), *Epigrafia medievale greca e latina, ideologia e funzione. Atti del seminario di Erice (12–18 Sett. 1991)*, Spoleto 1995, 15, ἐνῶ ὁ Feissel, *RICM*, 290 τὴ θεωρεῖ βαρβαρισμὸ.

39. Δ. Παντερμαλῆς, *Δίον. Ἀρχαιολογικὸς Χῶρος καὶ Μουσεῖο*, Ἀθήνα 1997, 83 με φωτογραφία· πρβλ. Avramea, *ὁ.π.*, 25, ἀρ. 53 καὶ *Bull. épigr.* 1999, 332 (φυλάσσεται σὸ Μουσεῖο τοῦ Δίου μέ ἀρ. εὐρ. 5702). Ἡ ἐπιγραφή χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Παντερμαλῆ στὸν 5. αἰ. μ.Χ., ἡ ἐμφάνιση ὡστόσο τοῦ ἐπιθέτου *χριστιανῆ* καὶ ἰδιαίτερα ἡ σκόπι-

5. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Βασιλείου (;) ἀπὸ τῆ Νίσιβη.

Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1907 σχολιάζοντας σὲ ἄρθρο του στὴν *Ἀλήθεια*⁴⁰ τὸν ὄρο *μημόριον* ποὺ ἐμφανίζεται σὲ χριστιανικὴ ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴν Ἔδεσσα (βλ. παρακάτω ἄρ. 8) ὁ Παπαγεωργίου ἀνέφερε ὡς παράλληλο μία ἀνάλογη χριστιανικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη γιὰ τὴν ὁποία ἔγραψε τὰ ἑξῆς : «*Τὴν λέξιν μημόριον ἢ καὶ μημόριν ἐκ πλεότων γινώσκομεν καὶ τῆς ἡμετέρας χώρας ἐπιγραφῶν, παρατίθεται δὲ ἐνταῦθα ἀνέκδοτον τῆς Θεσσαλονίκης ἐπιγραφῆν.*

+ + +
ΜΗΜΟΡΙΟΝΔΙΣΩ
ΜΟΝΕΝΘΑΚΙΤΕΒΑ
ΣΙΛΙΣΚΩΜΗΣΝΙΤΙ
ΒΙΣ

«*Μημόριον δίσωμον ἔνθα κίτε Βασίλις κώμης Νιτίβις.* Ὅπως καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἢ στήλη εἶχε τοποθετηθεῖ σὲ ἓνα τάφο μὲ δύο χώρους, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸν ὄρο *δίσωμος* ποὺ μαρτυρεῖται σὲ ἄλλες ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ὄχι μόνον⁴¹. Τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ (τῆς νεκρῆς) δὲν εἶναι βέβαιο, καθὼς θὰ μποροῦσε νὰ διαβασθεῖ τόσο ὡς Βασίλις

μη ὀρθογράφησέ του μὲ *ἦτα* ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἓνα παιγνίδι ἀνάμεσα στίς λέξεις *Χριστός* καὶ *χρηστός*, γνωστὸ ἤδη ἀπὸ γραμματειακὲς ἀλλὰ καὶ ἐπιγραφικὲς πηγές χρονολογούμενες ὡς καὶ τὸν 4. αἰ. μ.Χ. (βλ. F. Blass, «ΧΡΗΣΤΙΑΝΟΙ – ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ», *Hermes* 30, 1895, 314-320 καὶ E. Gibson, *The Christians for Christians Inscriptions of Phrygia [Harvard Theological Studies 32]*, Harvard 1978, 16-17), καθιστοῦν πιθανότερη τὴ χρονολόγησή της στὸν 4. αἰ. μ.Χ. (οἱ δύο ἄλλες ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας – καὶ οἱ δύο προέρχονται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη- ὅπου ἀναφέρεται τὸ ἐπίθετο *χρηστιανός* χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν Feissel, *RICM* ἢ πρώτη ἄρ. 113 τὸν 3. καὶ ἡ δευτέρα ἄρ. 123 μὲ ἐπιφυλάξεις τὸν 4. αἰ. μ.Χ.).

40. «Στρατιώτου ἐπιγραφῆ», *Ἀλήθεια* φ. (535) –94, 10 Φεβρ. 1907, 1. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή τῆς Ἔδεσσας, ποὺ εἶναι ἐπίσης ἀδημοσίευτη, βλ. παρακάτω ἄρ. 8.

41. Βλ. Feissel, *RICM*, 134 ἰδιαίτερα σελ. 131 ὅπου συζήτηση γιὰ τὴ σημασία τοῦ ὄρου καὶ βιβλιογραφία.

(<Βασίλ(ε)ιος) όσο και ως Βασιλίσ, οί δύο τύποι πάντως που μαρτυρούνται για πρώτη φορά σε έπιγραφή της Θεσσαλονίκης είναι γνωστοί από άλλοῦ⁴².

Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς νέας ἐπιγραφῆς ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι τεκμηριώνει τὴν παρουσία ἑνὸς μετανάστη ἢ μᾶς μετανάστριας (καὶ προφανῶς τῆς οἰκογένειάς των) στὴ Θεσσαλονίκη. Ὁ τόπος τῆς καταγωγῆς του/ της δηλώνεται μὲ τὴ συνήθη σὲ ἀνάλογες παλαιοχριστινικὲς ἐπιγραφὲς διατύπωση «κώμης + ὄνομα σὲ πτώση γενικῆ»⁴³, πρόκειται δὲ γιὰ τὴν κώμη *Νιτίβιν*. Ὁ τύπος αὐτὸς ποὺ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸν συνηθέστερο τύπο *Νίσιβιν/ Νισίβιν*⁴⁴ παραδίδεται σὲ γραμματειακὲς πηγὲς σχετικὲς μὲ τὴν πόλη τῆς Νίσιβης (ἐλληνιστικῆς Ἀντιόχειας), μίας ἀπὸ τὶς σημαντικότερες στὴν περιοχὴ τῆς Μυγδονίας (βόρεια Μεσοποταμία, σημ. Nusaybin) μεταξὺ τοῦ Εὐφράτη καὶ τοῦ Τίγρη καὶ ἀνατολικά τῆς Ἔδεσσας⁴⁵. Τὸ ὄνομα αὐτὸ ἔφερε ἐπίσης ἡ ὁμώνυμη κώμη ποὺ ἰδρύθηκε κοντὰ στὴν πόλη Ἄμιδα στὴ βόρεια Μεσοποταμία (σημ. Diarbekir, Τουρκία) ἀπὸ ἐκτοπισμένους κατοίκους τῆς προηγούμενης καὶ γενικότερα τῆς περιοχῆς τῆς Μυγδονίας, ὅταν καταλήφθηκαν ἀπὸ τὸν Πέρση ἡγεμόνα Σαπούρ τὸν Β΄ ἐπὶ αὐτοκράτορος Ἰοβιανοῦ τὸ 363 μ.Χ.⁴⁶.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Νίσιβη τῆς βόρειας Μεσοποταμίας τὸ ὄνομα μὲ τὴ μορφὴ Nisibyn (Nisibin) παραδίδεται ἐπίσης γιὰ μίαν κώμη τῆς Συρίας σὲ ἐπιγραφὴ

42. Τὸ ὄνομα *Βασιλίσ* μαρτυρεῖται ἐπιγραφικὰ λ.χ. σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Ἀκυληίας βλ. *SEG* XXXVI, 1279 καὶ τῶν Γαδάρων τῆς Παλαιστίνης βλ. *SEG* XLVII, 2023. Τὸ θηλυκὸ *Βασιλίσ* μᾶς εἶναι γνωστὸ λ.χ. ἀπὸ ἐπιγραφὲς τῆς Ρόδου βλ. *LGN* I, τῆς Δικαιάρχειας καὶ τῆς Κατάνης βλ. *LGN* III A.

43. Βλ. Avramea, *ὁ. π.*, 13 (σὲ γενικὴ μορφεῖ νὰ τίθεται καὶ ἡ γενικὴ πληθυντικοῦ τοῦ ἐθνικοῦ ἀντὶ τοῦ ὀνόματος τῆς κώμης).

44. Γιὰ τὸν παραδιδόμενον σὲ γραμματειακὲς πηγὲς τύπο *Νιτίβις* ἀντὶ *Νίσιβις*, ὁ ὁποῖος δικαιολογεῖται ἀπὸ ἐπίδραση τῶν σιμιτικῶν, ἐπειδὴ ἐκεῖ ἡ λέξις Nisibis προφέρεται ὡς Νιτζίβις, βλ. Sturm, *RE* XVII. 1 (1936) λημ. Nisibis στήλ. 720. Γιὰ τὸν τύπο *Νισίβις / Νισίβης* τῆς γενικῆς βλ. J. Sturm, *ὁ. π.*, 719. Μὲ δεδομένο ὅτι ὁ τύπος *Νιτίβις* μαρτυρεῖται στὶς πηγὲς, θὰ ἦταν παρακινδυνευμένο νὰ ἀμφισβητηθεῖ ὡς ἐσφαλμένη ἢ μεταγραφὴ τοῦ (συνήθως προσεκτικοῦ καὶ ἐμπειροῦ) Παπαγεωργίου ὑπὸ τὴν ἔννοια π.χ. ὅτι διάβασε ταῦ ἀντὶ ἑνὸς τρισκελοῦς σῖγμα.

45. Γιὰ τὴν πόλη αὐτὴ βλ. J. Sturm, *RE* XVII. 1 (1936) λημ. Nisibis, 714 ἐξ.

46. Βλ. J. Sturm, *RE* XVII. 1 (1936) λημ. Nisibis ἀρ. 2 μὲ βᾶση τὸ *Πασχάλιο Χρονικὸ* (ἔκδ. B. G. Niebuhr 1832) τόμος Α΄, σ. 554 «*τειχίσας (ἐνν. ὁ αὐτοκράτωρ Ἰοβιανός) κώμην οὐσαν ἔξω τοῦ τείχους τῆς πόλεως Ἀμίδης, προσέξεν τὸ αὐτὸ τείχος τῶν τείχει τῆς πόλεως Ἀμίδης, καλέσας τὴν κώμην Νισίβως, καὶ ἐκεῖ πάντας τοὺς ἐκ τῆς Μυγδονίας χώρας οἰκεῖν ἐποίησεν*».

πού βρέθηκε στη Ρώμη και στην όποια διαβάζουμε C. Ducenius C. lib. Phoebus natus in Syria Nisibyn⁴⁷. Ἡ ἴδια κώμη ἐννοεῖται μᾶλλον καὶ σὲ μία παλαιο-χριστιανικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Κωρυκὸ (Τραχεια Κιλικία) πού ἦταν στημένη στὸ μνημα κάποιου Θεοδώρου πού καταγόταν ἀπὸ *χω(ρίου) Νησιίβεως*⁴⁸. Ἡ θέση τῆς συριακῆς Νισίβης δὲν μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἑλληνικὲς ἢ λατινικὲς γραμματειακὲς πηγές, μὲ αὐτὴν ὅμως θὰ πρέπει νὰ ταυτίζεται ἡ πόλη Nisibin ar-Rum (Νισίβις τῶν Ρωμαίων) πού ἀναφέρει ὁ Ἄραβας γεωγράφος Jāqūt al Hamaw (1179-1239) στὸ ἔργο του «Λεξικὸ τῶν χωρῶν»⁴⁹. Ὁ τελευταῖος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ πόλη βρισκόταν στὶς ὄχθες τοῦ Εὐφράτη σὲ ἀπόσταση τριῶν-τεσσάρων ἡμερῶν ἀπὸ τὴν Ἀμίδα καὶ τὸ Harfan (Καρραί) στὸν δρόμο πρὸς τὰ σύνορα μὲ τὸ βυζαντινὸ κράτος. Κατὰ τὸν E. Honigmann πρόκειται γιὰ τὴ σημερινὴ πόλη Nizib/Nizir (Τουρκία) πού κεῖται δυτικὰ τοῦ Εὐφράτη στὸν παραπόταμό του Kerzincal, δηλ. στὴ βορειοανατολικὴ Συρία⁵⁰.

Ἄν καὶ ἡ ὑπαρξὴ περισσότερων τῆς μᾶς πόλεων/κωμῶν πού φέρουν τὴν ὀνομασία *Νισίβις* δὲν ἐπιτρέπει νὰ προσδιορίσουμε μὲ βεβαιότητα τὴ γενέτειρα τοῦ νεκροῦ (τῆς νεκρῆς), ἐντούτοις ὡς πιθανότερη θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ συριακὴ, ὅχι τόσο ἐπειδὴ αὐτὴ δηλώνεται μὲ τὴ γνωστὴ ἀπὸ ἄλλες συριακὲς κῶμες διατύπωση *κώμης κλπ.*⁵¹, ὅσο κυρίως ἐπειδὴ οἱ περισσότε-

47. Βλ. CIL VI, 700: Soli ·sacr / C · Ducenius / C · lib · Phoebus / filius · Zenonis / natus · in · Syria / Nisibyn · liber / factus · Romae / ex visu / v · s · l · m. Οἱ ἑλληνικὲς καὶ λατινικὲς γραμματειακὲς πηγές μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις (βλ. Sturm, *ὁ.π.*, 718) ἀποφεύγουν τὸν τύπο σὲ -n πού εἶναι συνήθης στὶς συριακὲς.

48. Βλ. MAMA III (1931) 160, ἀρ. 408: + *μνημα διαφέρων/Θεοδώρου κεντ/αρχίου ἀρτ/ισίου ἀπὸ χω(ρίου) // Νησιίβεως*. Τὴν ἀποψη ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ συριακὴ Νισίβη καὶ ὄχι τὴν Νισίβη τῆς Μεσοποταμίας δέχονται οἱ ἐκδότες τοῦ τόμου J. Keil καὶ A. Wilhelm (ἢ Anramea, *ὁ.π.*, 37, ἀρ. 148 θεωρεῖ ἀντίθετα ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ Νισίβη τῆς Μεσοποταμίας χωρὶς ιδιαίτερη αἰτιολόγηση).

49. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του βλ. Φ. Καντίλ, *Ἡ γραμματεία τῆς περιήγησης στὴν ἀραβικὴ παράδοση*, Κάιρο 1995, 452-3 (ἀραβικά). Τὸν συνάδελφο κ. X. Μπαντάουσι εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴ βιβλιογραφικὴ ὑπόδειξη.

50. Βλ. E. Honigmann, RE XVII. 1 (1936) λημ. Nisibyn ὅπου καὶ ἡ γερμανικὴ μετάφραση τοῦ χωρίου τοῦ Jāqūt. Ἡ συριακὴ Νισίβη βρισκόταν πάνω στὸν ἀρχαῖο δρόμο πού ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὴ Δολίχη (κοντὰ στὸ σημερινὸ Gaziantep) στὸ Ζεῦγμα (σημερινὸ Birecik). Τὸν κ. Ἀπόστολο Μπουσδρούκη ὑποψ. διδάκτορα πού ἀσχολεῖται στὴ διατριβὴ του μὲ τὶς περιοχὲς αὐτὲς εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν πληροφορία.

51. Ἀντίθετα μετανάστες ἀπὸ τὴ Νισίβη τῆς Μυγδονίας πού μᾶς εἶναι γνωστοὶ ἐπιγραφικὰ προσδιορίζονται μὲ τὸ ἔθνικὸ *Νεσ(ε)ιβηνός*. Οἱ σχετικὲς μαρτυρίες εἶναι α) ἡ ἐπιγραφή τοῦ 1. αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴν Ἀθήνα IG II² 11621 : *Θαρβάνναι Νεσειβηνῆ Διο-*

ροι ξένοι που αναφέρονται σε επιγραφές της Θεσσαλονίκης και χρονολογούνται μεταξύ του 4. και του 6. αϊ. μ.Χ., όπως πιθανόν και η σχολιαζόμενη ἐδῶ, κατάγονταν ἀπὸ τῆς Συρίας.

Ὡς σήμερα μᾶς ἦταν γνωστοὶ ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης οἱ ἐξῆς τρεῖς (συριακῆς καταγωγῆς) ξένοι που αναφέρονται σε ισάριθμες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές⁵²: α) κάποιος Δαρόθεος καταγόμενος ἀπὸ τὴν κώμη τῶν *Αδαδηγων* (στὸ μνημα του εἶχε ἐνταφιαστῆ καὶ ἡ δούλη του Θεοδώρα) που πέθανε στὴ Θεσσαλονίκη μᾶλλον τὸν 5. αϊ. μ.Χ.⁵³, β) ἕνα πρόσωπο τοῦ ὁποῖου δὲν μᾶς παραδίδεται παρὰ μόνον ὁ τόπος καταγωγῆς «*ὄρων Ἀπαμέων ἀπὸ κώμης Θεοδέων*», δηλ. καταγόταν ἀπὸ τὸ χωριὸ τῶν Θεοδέων που βρισκόταν στὸ *territorium* τῆς Ἀπάμειας (ἡ ἐπιγραφή χρονολογεῖται μεταξύ 5. καὶ 6. αἰῶνος)⁵⁴ καὶ γ) κάποιος Δομνίνος Ἑμεσηνός. Ἡ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή στὴν ὁποία παραδίδεται τὸ ὄνομα τοῦ τελευταίου δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Φ. Πέτσα, τὸ κεῖμενό της ὁμως θὰ πρέπει μὲ κάποιες μικρὲς διορθώσεις νὰ ἐκδοθεῖ ὡς ἐξῆς⁵⁵ (εἰκ. 1):

φάνου Φιλαδελφῆος γυνή, πρβλ. L. Robert, «Sur quelques ethniques», *Hellenica* II (1946) 79-80 καὶ D. Feissel, «Notes d' épigraphie chrétienne VI», *BCH* 107 (1983) 602 σημ. 4 καὶ β) ἡ ἐπιγραφή ἀπὸ τῆς Σάλονα τῆς Δαλματίας R. Egger, *Forschungen in Salona II*, Vienne 1926, 73 ἀρ. 73 (non vidi, πρβλ. Avramea, ὁ.π., 41 ἀρ. 177 καὶ H. Solin, «Juden und Syrer in der römischen Welt», *ANRW* II 29. 2, 1983, 765) Ἀντ[ων]ίνος Σαμβ[ατίου] Νεσιβη[νός] (τοῦ 4. αϊ. μ.Χ. κατὰ τὸν Solin) Ἡ ἴδια Νισιβη ἐννοεῖται μᾶλλον καὶ στὰ δύο χριστιανικὰ ἐπιτύμβια τῆς Ρώμης βλ. *IGUR* IV, 12198 (*Μᾶρις Νισιβανός*) καὶ V, 13470 (Aurelio Nisibeno patri Aurelius Nisibenus), πρβλ. Feissel, ὁ.π., 602 σημ. 4 καὶ Avramea, ὁ.π., 50, ἀρρ. 268 καὶ 269.

52. Τῖς δύο πρῶτες μαρτυρίες ἀναφέρει ἡ Avramea, ὁ.π., 25 (ἀρρ. 49, 50). Ἄγνωστος εἶναι ὁ τόπος προέλευσης τοῦ ὑποδιακόνου Ἰωάννη στὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή *RICM*, 141, ὅπου σώζεται μόνον ἡ ἔκφραση «[ὄ]ρμου[μεν]ος ἀ[π]ὸ [κώ]μ[ης]----». Δὲν ἀποκλείεται πάντως καὶ αὐτοῦ ὁ τόπος καταγωγῆς νὰ εἶναι κάποια περιοχὴ τῆς Συρίας.

53. Βλ. *RICM*, 161.

54. Τὴν ἐπιγραφή δημοσίευσαν πρῶτοι οἱ Εὐθ. Τσιγαρίδας – Κὰτ. Λοβέρδου - Τσιγαρίδα, *Κατάλογος Χριστιανικῶν Ἐπιγραφῶν στὰ Μουσεῖα τῆς Θεσσαλονίκης* (Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη 52), Θεσσαλονίκη 1979, 63-4, ἀρ. 31, που τὴ χρονολογοῦν στὸν 6. αϊ. μ.Χ. Τὴν υἰοθετούμενη παραπάνω (στὸ κεῖμενο) ἀνάγνωση καὶ ἐρμηνεῖα πρότειναν οἱ Robert, *Bull. épigr.* 1980, 315 καὶ Feissel, *RICM*, 162, ὁ ὁποῖος τὴ χρονολογεῖ μεταξύ 5. καὶ 6. αϊ. μ.Χ.

55. Βλ. Φ. Πέτσα, «Χρονικὰ Ἀρχαιολογικὰ 1968-1970», *Μακεδονικὰ* 14 (1974) 333 καὶ πίνακας 26 α. Ἡ ἐπιγραφή, που βρέθηκε «στὴν πλατεῖα Ἰω. Μεταξᾶ πρὸς δυμὰς τοῦ βάθρου τοῦ ἀγάλματος τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου», φυλάσσεται μὲ ἀριθμὸ

Θάροι Δομνῖνε
Ἐμεσηνέ· οὐδὶς
☩ ἀθάνατος ☩

“Ὅπως δικαιολογημένα συμπεραίνει ὁ πρῶτος ἐκδότης, ὁ Δομνῖνος καταγόταν ἀπὸ τὴν «Ἐμεσα τῆς Συρίας τῆς Ἀπαμηνῆς ἐπὶ τοῦ Ὀρόντου»⁵⁶. Σχετικά μὲ τὴ χρονολόγησή της ὁ ἴδιος δέχεται γενικά ὅτι «ἡ ἐπιγραφή εἶναι πολὺ μεταγενεστέρα τῶν τελευταίων ρωμαϊκῶν χρόνων», χωρὶς ὅμως νὰ τὴν προσδιορίζει περαιτέρω⁵⁷. Ἡ γενικὴ ἐντύπωση τῆς γραφῆς καὶ τὸ σχῆμα τῶν γραμμῶν της ἐπιτρέπουν νὰ τὴ συγκρίνουμε μὲ ἀνάλογες ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 3. ἢ τὸν 4. αἰῶνα μ.Χ.⁵⁸. Σχετικά μὲ τὶς θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ νεκροῦ θὰ μπορούσε κανεὶς, ἐπικαλούμενος πρόσφατες μελέτες ποὺ θεωροῦν τὴ στερεότυπη ἔκφραση *θάρσει οὐδὲς ἀθάνατος* ὡς ἔνδειξη ἰουδαϊκῆς καταγωγῆς⁵⁹, νὰ θεωρήσει ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα μέλος τῆς γνωστῆς ἀπὸ ἄλλες (ἐπιγραφικὲς κυρίως) μαρτυρίες ἰουδαϊκῆς κοινότητος τῆς Θεσσαλονίκης⁶⁰. Ἐντούτοις, ἐπειδὴ ἡ ἔκφραση αὐτὴ δὲν συνδέεται ὑποχρεωτικά μόνον μὲ Ἰουδαίους⁶¹ καὶ στὴν ἐπιγραφή δὲν ὑπάρχει κάποια ἄλλη σαφὴς ἔνδειξη γιὰ τὸν ἰουδαϊκό της χαρακτήρα, ἓνα τέτοιο συμπέρασμα θὰ ἦταν, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὑπερβολικό.

ΜΘ 10500 στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης. Οἱ διαστάσεις της εἶναι: ὕψος 0, 165 μ.· πλάτος 0,32 μ. καὶ πάχος 0,02 – 0,025. Μέχρι στιγμῆς ἡ δημοσίευση τοῦ Πέτσα ὑπῆρξε ἡ μοναδική, ἀφοῦ ἡ ἐπιγραφή δὲν εὐρετηριάσθηκε οὔτε στὸ *Bull. épigr.* οὔτε στὸ *SEG*. Ὁ ἴδιος διορθώνει, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι ἀπαραίτητο, σὲ *Θάρσ<ε>ι* καὶ *οὐδ<ε>ίς*.

56. Πέτσας, *ὁ.π.*, 333.

57. Πέτσας, *ὁ.π.*, 333.

58. Γιὰ τὴν ὀψιμη χρονολόγησή της χαρακτηριστικά εἶναι τὰ μνηοειδῆ γράμματα ὅπως τὸ *ἔψιλον* καὶ τὸ *σίγμα* καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ *μεῖ*.

59. Βλ. π.χ. R. S. Kraemer, «Jewish tuna and christian fish: identifying religious affiliation in epigraphic sources», *HThR* 84 (1991) 149-151 καὶ P. van der Horst, *Ancient Jewish Epitaphs. An introductory survey of a millennium of Jewish funerary epigraphy (300 BCE- 700 CE)*, Kampen 1991, 118-122.

60. Γιὰ τὴν ἰουδαϊκὴ κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης βλ. τὴν ἐργασία μου «Synagoge(n) und Gemeinde der Juden in Thessaloniki: Fragen aufgrund einer neuen jüdischen Grabinschrift der Kaiserzeit», *ZPE* 102 (1994) 297-306 καὶ τελευταῖα Chr. vom Brocke, *Thessaloniki Stadt des Kassander und Gemeinde des Paulus*, Tübingen 2001, 217-227.

61. Βλ. λ.χ. τὶς ἀντιρροήσεις του H. Pleket στὸ *SEG* XLI, 1873.

Μετανάστες Ἑμεσηνοὶ μαρτυροῦνται βέβαια καὶ σὲ ἐπιγραφές ἄλλων περιοχῶν κυρίως τῆς Ρώμης κατὰ τὴν ὄψιμη ἀρχαιότητα⁶².

Ἄν ἡ ἐρμηνεία τοῦ τόπου καταγωγῆς τοῦ νεκροῦ (τῆς νεκρῆς) τῆς νέας ἐπιγραφῆς ποῦ προτείνουμε παραπάνω γίνεи δεκτὴ, τότε ἐνισχύεται ἀκόμη περισσότερο τὸ γνωστὸ συμπέρασμα ὅτι μεταξὺ τοῦ 4. καὶ 6. αἰ. μ.Χ. ὑπῆρξε μεγάλο κύμα μεταναστῶν ἀπὸ τῆ Συρία πρὸς τὴ Δύση⁶³.

6. Ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ ἀναγνώστου Ἀνδρέου.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1907 ὁ Παπαγεωργίου δημοσίευσε στὴν *Ἀλήθεια*⁶⁴ τὸ ἐξῆς ἄρθρο: «*Τὴν ἐπιγραφὴν, τοῦ ἱατροῦ κ. Ζ. Σαββαρίκα ὑποδείξαντός μοι, ἀντέγραψα ἐν τῷ δημοτικῷ νοσοκομείῳ*⁶⁵. *Καὶ ἡ μὲν πλάξ, εἰς τρία διακεκομμένη τεμάχια εἶναι καὶ τὰς τέσσαρας (ἐν. πλευρῆς) αὐτῆς ἀποκεκρουσμένη· ἡ δὲ ἐπιγραφή ἀναγνωστέα καὶ συμπληρωτέα ὧδε :*

62. Βλ. D. Feissel, «Contribution à l' épigraphie grecque chrétienne de Rome», *RAC* 58 (1982) 367-9 καὶ H. Solin, *ὁ. π.*, 672-4 (σοφοράδην) ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς μαρτυρίες, πρβλ. A. Avramea, *ὁ. π.*, 51, ἀρρ. 277-279. Βλ. ἐπίσης τὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ Φραγκονήσι τῆς Ἡλείας πιθανὸν τοῦ 3. αἰ. μ.Χ. *SEG* XXII, 353 ὅπου ἀναφέρεται κάποιος *Ἰούλιος Κόϊντος Σαβεῖνος Σύρος Ἑμεσηνός*.

63. Βλ. A. Avramea, *ὁ. π.*, 17-18 ἡ ὁποία ἀκολουθώντας τὸν G. Tate, «Mutabilité des économiques antiques: l' exemple de la Syrie du Nord (IVe – VII e siècle) στὰ Πρακτικὰ *Géographie historique du Proche – Orient (Syrie, Phénicie, Arabie grecque, romaines et byzantines) Actes de la table Ronde Valbonne 1985*, Paris 1988, 249-256 (non vidi) ἀποδίδει τὴ μετανάστευση στὴν οἰκονομικὴ καὶ δημογραφικὴ ἀνάπτυξη τῆς περιοχῆς καὶ σὲ ἐνδεχόμενη ἐνασχόληση τμήματος τοῦ πληθυσμοῦ μὲ τὸ ἐμπόριο.

64. «Θεσσαλονίκης ἐπιγραφή ἀνέκδοτος», *Ἀλήθεια*, φ. (581)-8, 28 Ἰουν. 1907, 1.

65. Τὸ δημοτικὸ νοσοκομεῖο δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸν γνωστὸ σήμερα «Ἅγιο Δημήτριο» (ποῦ ἄρχισε νὰ λειτουργεῖ τὸ 1904, βλ. Χεκίμογλου-Danacioglu, *ὁ.π.*, 57). Τόσο στὴν αὐτὴ τοῦ νοσοκομείου ὅσο καὶ στὴν γύρω περιοχὴ ἔχουν βρεθεῖ κατὰ καιροὺς χριστιανικὲς ἀρχαιοτῆτες συμπεριλαμβανομένων ἐπιγραφῶν βλ. ἐνδεικτικὰ Ch. Avezou-Ch. Picard, «La nécropole de Thessalonique», *Mélanges d' Archéologie et d' Histoire* 32 (1912) 337-361 καὶ τελευταῖα Κ. Ἐλευθεριάδου, «9η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων (Κοιμητήριον Δημοτικῷ Νοσοκομείου – ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο», *ΑΔ* 44 (1989) [1995] Χρονικὰ Β' 2, 336 -7.

[Κοιμ]ητήριον
[δίσω]μον δια-
[φέρων] Ἀνδρέου τ-
4 [οὔ εὐ]λαβεστάτου
[ἀναγ]νόστου τῆς ἐν-
[ταῦθ]α ἀγιωτ(άτης) ἐκκλη-
[σίας καὶ τ]οῦ υἱοῦ ...
8 ... υἱ

Ἐν ἐπιτύμβιαις Χριστιανικαῖς ἐπιγραφαῖς τὸ **διαφέρων** ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ **προσῆκον ἢ ἀνήκον** συγχρότατα ἀπαντᾷ πρὸς γενικὴν συντεταγμένον πτώσιν. Ἐκ συγγραφέων ὀλίγα ἔχομεν παραδείγματα τῆς συντάξεως ταύτης, ἧς πολλῶν συνηθεστέρα εἶναι ἢ πρὸς δοτικὴν πτώσιν».

Ἡ ἔκφραση *κοιμητήριον δίσωμον* καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸ ἀξίωμα τοῦ ἀναγνώστου εἶναι γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες παλαιοχριστιανικῆς ἐπιτύμβιαις ἐπιγραφῆς τῆς Θεσσαλονίκης⁶⁶ ποὺ χρονολογοῦνται, ὅπως πιθανὸν καὶ ἡ παροῦσα, μεταξὺ 4. καὶ 6. αἰ. μ.Χ. καὶ δὲν χρειάζονται περαιτέρω σχόλια.

7. Ἡ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ διακόνου Γεωργίου.

Ὁ Παπαγεωργίου συνέδεσε τὸ ὄνομά του, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, μὲ τὴν σωτηρία κειμηλίων καὶ ἐπιγραφῶν μικρῶν ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ κατέστρεψε ἡ πυρκαγιά τῆς 22ας Αὐγούστου τοῦ 1890. Τὸ τελευταῖο ἄρθρο ποὺ ἀφιέρωσε στὸ γεγονός αὐτὸ δημοσιεύθηκε στὸ «*Μακεδονικὸ Ἡμερολόγιον*» μὲ ἡμερομηνία 11 Φεβρουαρίου τοῦ 1911⁶⁷. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ποὺ δη-

66. Γιά τὴν ἔκφραση *κοιμητήριον δίσωμον* βλ. *RICM*, 134· γιὰ τοὺς ἀναγνώστες ποὺ μᾶς εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη βλ. *RICM*, 142 (*θεοφιλεστάτου*), 143, 155, 287, ὅπου ἡ ἔκφραση *ἀναγνώστης τῆς Θεσσαλονικέων ἀγιωτ(άτης) ἐκκλησίας*· βλ. ἀκόμη τὴν ἐπιγραφή *RICM*, ἀρ. 242 ἀπὸ τοὺς Φιλίππους, ὅπου ἀποδίδεται στὸν ἐκεῖ ἀναφερόμενο ἀναγνώστη τὸ ἐπίθετο *εὐλαβέστατος*.

67. Τὸ ἄρθρο ποὺ δημοσιεύθηκε ἀρχικὰ στὸ *ΜΗΠΣΑ* 5 (1912) μὲ τὸν τίτλο «Θεσσαλονίκης Ἱστορικά καὶ Ἀρχαιολογικά. Οἱ ἐν ἔτει 1890 καὶ μηνὸς Αὐγούστου τῆ 22 κατακαυθέντες μικροὶ ναοὶ τῆς πόλεως· Α' ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου· Β' ὁ Παναγίας τῆς Ἐλεούσης· Γ' ὁ Παναγίας τῆς Περσιωτίσης· Δ' ὁ τῆς Μαρίνης· Ε' παθήματα καὶ μαθήματα» καὶ ἀνατυπώθηκε αὐτοτελῶς ὡς στὸ *Θεσσαλονίκης Ἱστορικά καὶ Ἀρχαιολογικά. Α' Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντίνος. Β' Οἱ ἐν ἔτει 1890 καὶ μηνὸς*

μοσιεύονται εκεί περιλαμβάνεται και ή παρακάτω επιτύμβια έπιγραφή στην όποία αναφέρεται ώς έξής: «*Του ναου Παναγίας τής Έλεούσης, πάλαι κτήματος τής μονής τών Βλατάδων, έλειπεν ή βόρειος πτέρυξ, πεσοῦσά ποτε εκ πυρκαϊᾶς ή σεισμου· μαρμάρينوι κομφοι κίονες ίσανται δύο μεταξῦ του κέντρου και του έσωνάρθηκα. Το δέ έδαφος ήτο έπεστρωμένον δια παλαιών μαρμάρων, ένίων και ένεπιγράφων (...ΗΤΗΡΙΟΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΑΙΓΕΩΡΓΙΟΥΔΙΑΙΑΚ...., τ. έ. κοιμητήριον διαφέρον τὰ Γεωργίου διακ(όνου), δήλον δ' ότι όσατᾶ».*

Τόσο ή μεταγραφή όσο και ή έρμηνεία τής έπιγραφής χρήζουν διορθώσεως. Ίκανός αριθμός έπιγραφικῶν παραλλήλων όχι μόνον από τή Θεσσαλονίκη, αλλά και από άλλες πόλεις τής Μακεδονίας δείχνουν ότι τὸ κείμενό της πρέπει νά μεταγραφεί ώς έξής:

+
*Κοιμητήριον
 διαφέροντα
 Γεωργίου δ[ια-
 4 κόνου]⁶⁸*

Όνομα και άξίωμα του νεκρού είναι γνωστά και από άλλες χριστιανικές έπιγραφές τής πόλης⁶⁹. Για τή χρονολόγηση τής νέας μαρτυρίας δέν διαθέτουμε στοιχεία παρά μόνο τήν έκφραση *κοιμητήριον διαφέροντα* ή όποία με τις έπιβαλλόμενες στις περιπτώσεις αυτές έπιφυλάξεις θά μπορούσε νά δικαιολογήσει τή χρονολόγησή της μεταξῦ του 4. και του 6. αϊ. μ.Χ.

*Αύγουστου τῆ 22 κατακαυθέντες μικροί ναοί τής πόλεως· Α' ό ναός του 'Αγίου Νικολάου· Β' ό Παναγίας τής Έλεούσης· Γ' ό Παναγίας τής Περσιωτίσσης· Δ' ό τής Μαρίνης· Ε' παθήματα και μαθήματα, Αθήνα 1912, 14-18. Για τὸ ναό τής Παναγίας Έλεούσας πού βρισκόταν κοντά στο ναό του Σωτήρος βλ. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία τής Θεσσαλονίκης κατά τήν έποχή τής Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, 262.*

68. Για τήν έκφραση *κοιμητήριον* (ή *μημόριον*) *διαφέροντα* βλ. λ.χ. *RICM*, 163 (+ *Κυμητήριον*) *δηφέροντ[α]* 'Αλεξάνδρου και 'Ατονήνας και 154 (+ *Κοιμη(τή)ριον διαφέροντα Πελαγίας και Στεφάνου στρατιότου και Κοσταντίνου*) από τή Θεσσαλονίκη *RICM*, 32 και 33 από τήν Έδεσσα *RICM*, 68 από τή Βέροια και *RICM*, 241 και 242 από τούς Φιλίππους.

69. Για τὸ όνομα Γεώργιος και τὸ άξίωμα του *διακόνου* βλ. *RICM*, 139 και 130 Β αντίστοιχα.

8. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ στρατιώτη Νηγέλλωνος ἀπὸ τὴν Ἔδεσσα.

Μαζὶ μὲ τὴ χριστιανικὴ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ Βασιλείου ; (βλ. παραπάνω ἀρ. 5) ὁ Παπαγεωργίου δημοσίευσε, ὅπως προαναφέραμε, καὶ τὴν παρακάτω χριστιανικὴ ἐπιτύμβια ἀπὸ τὴν Ἔδεσσα, ὡς ἐξῆς: «*Πρόθυμος φίλος ταῖς Ἑλληνίσαι Μούσαις θύων οὐχ ἦττον ἢ τὴν τέχνην τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὁ κ. Δημήτριος Ρίζος, ἀνεκοινώσατο τῷ κ. Ἰωάννη Μπήτῳ⁷⁰ ὅτι ἐν τῷ τόπῳ τῶν Βοδενῶν, τῷ κοινῶς Λόγγῳ καλουμένῳ, ἀνασκαπτομένης τῆς γῆς χάριν τῆς οἰκοδομήσεως νέου νηματουργείου⁷¹, ἀπεκαλύφθησαν ἄρτι ἕξ τάφοι λίθου πωρίνου καὶ κακότεχνος μαρμαρίνη πλάξ φέρουσα τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν:*

+
ΜΗΜΟΡΙΟΝ
ΝΗΓΕΛΛΩΝΟΣ
ΣΤΡΑΤΙΩΤΟΥ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΝΒΙΟΥ
ΑΥΤΟΥΛΟΥΚΙΑΑΣ

Τῶν γραμμάτων ὁ ῥυθμὸς τὸ μνημεῖον ἀνάγει εἰς τὸν σ' ἢ ζ' αἰῶνα, ἢ δὲ

70. Ὁ γιατρός καὶ δάσκαλος Δημήτριος Ρίζος (ποῦ ἔδρασε στὴν Ἔδεσσα καὶ τὴ Θεσσαλονίκη) ὑπῆρξε ἀξιωματοῦχος διαφόρων συλλόγων, ὅπως γραμματέας τοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου Βοδενῶν ἀπὸ τὸ 1872-1873 (βλ. Ἄ. Ε. Καραθανάση -Ἄ. Δ. Σατραζάνη, *Πρακτικά τοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου τῆς Ἔδεσσας 1872-1874*, Θεσσαλονίκη 1991, 29 καὶ σποράδην) καὶ γραμματέας καὶ πρόεδρος τοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ τῆς Θεσσαλονίκης τὰ ἔτη 1890 -1 καὶ 1909-1910 ἀντίστοιχα [βλ. Κ. Μπονίδης, *Οἱ ἑλληνικοὶ Φιλεκπαιδευτικοὶ Σύλλογοι ὡς φορεῖς ἐθνικῆς παιδείας καὶ πολιτισμοῦ στὴ διαφιλονικούμενη Μακεδονία (1869-1914)*, Θεσσαλονίκη 1996, 79 σημ. 78]. Κατὰ τὴν Ἀγγ. Β. Μεταλλινοῦ, *Οἱ παλαιοὶ ἐπιστήμονες τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1941, 9 ἦταν ἐπίσης πρόεδρος τοῦ ἐθνικοῦ «Πολιτικοῦ Συλλόγου». Ὁ δημοσιογράφος Ἰ. Μπήτος (; 1940), στενὸς συνεργάτης τοῦ Ἰ. Κούσκουρα καὶ ἀρχισυντάκτης διαδοχικὰ τῆς *Ἀλήθειας* καὶ τῆς *Νέας Ἀλήθειας* (βλ. Κανδυλάκης, *δ. π.*, 133), συνδέοταν στενὰ μὲ τὸν Παπαγεωργίου, τοῦ ὁποῦ μάλιστα ἔγραψε καὶ τὴ νεκρολογία, βλ. *Νέα Ἀλήθεια* φ. τῆς 21-01-1914.

71. Τὸ ὁποῖο βρισκόταν στὸ βόρειο νεκροταφεῖο τῆς κάτω πόλης τῆς ἀρχαίας Ἔδεσσας βλ. σχετικὰ Ἄν. Χρυσοστόμου, *Ἡ Ἀρχαία Ἔδεσσα καὶ τὰ νεκροταφεῖα τῆς, ἀδημ. Διδακτορικὴ διατριβή*, Θεσσαλονίκη 2000, τόμ. Α', 69 καὶ σποράδην.

ἐπιγραφή αξιόλογος εἶναι διὰ τὴν ἀναγραφὴν τῆς λέξεως στρατιώτου καὶ διὰ τὸ πρωτοφανὲς Νηγέλλων ὄνομα.

Καὶ τὸ μὲν Νηγέλλων πάντως παρὰ τὸ λατινικὸν *nigellus* (ὑπόμελας, μαυροούλλης) παρῆκται, εἰ καὶ τοῦτο βραχὺ ἔχει τὸ *i*: *Nigello-Nigellonis* οἶονεὶ Μαυρουδῆς. Ἡ δὲ λέξις στρατιώτης τὸ πρῶτον νῦν, ἐὰν μὴ ἡ μνήμη μὲ ἀπατᾶ, εὐρίσκειται ἐν ἐπιγραφῇ τῆς χώρας ἡμῶν, ἐνῶ οὐχὶ σπάνια εἶναι τὰ ἐκ τῶν Ῥωμαϊκῶν χρόνων καταγόμενα μνημεῖα τὰ τὸ *miles* (στρατιώτης) ἢ τὸ *qui militavit* ἀναγράφοντα».

Παρῆλθον Διὸς ἐνιαυτοὶ ἑκατόν, ὅπως συνῆτιξε νὰ λέει ὁ Παπαγεωργίου, καὶ ἡ ἐπιγραφή ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ μαρτυρία γιὰ τὴ χρῆση τοῦ ὀνόματος στὶς ἐπιγραφὰς τῆς Ἑδεσσας καὶ τῆς Μακεδονίας καὶ μία ἀπὸ τὶς σπάνιες σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμον τῆς Ἀνατολῆς⁷². Ἀντίθετα ἐπιτύμβια στρατιωτῶν τῆς περιόδου αὐτῆς μᾶς εἶναι γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες ἐπιγραφὰς τῆς Μακεδονίας συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Ἑδεσσας⁷³. Τὸ ὄνομα τῆς συμβίου τοῦ Νηγέλλωνος τέλος εἶναι ἀμάρτυρο στὸ ὀνομαστικὸ τῆς πόλης παραδίδεται ὅμως σὲ ἐπιγραφὰς ἐθνικῶν ἄλλων περιοχῶν⁷⁴. Μὲ βάση τὰ παραπάνω ἡ ἐπιγραφή θὰ πρέπει νὰ μεταγραφεῖ ὡς ἐξῆς :

+
Μημόριον
Νηγέλλωνος
στρατιώτου
καὶ τῆς συμβίου
αὐτοῦ Λουκίλας.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Παντελῆς Μ. Νίγδελης

72. Τὸ ἀρσενικὸ Νιγέλλος μαρτυρεῖται ἐπιγραφικὰ στὴν *I. Klaudiupolis* (=IK 31) 9 στ. 13 τῆς Κλαυδιόπολης τῆς Μ' Ἀσίας τοῦ 3. ἢ 4. αἰ. μ.Χ., ἐνῶ τὸ θηλυκὸ *Νίγελλα* στὴν *IC 2 XIII*, 14 ἀπὸ τὴν Ἑλυρο τῆς Κρήτης τοῦ 3. αἰ. μ.Χ. Στὴ Μακεδονία παραδίδονται ἀντίθετα τὰ συγγενικὰ *Νίγερο* καὶ *Νιγερίων* (γιὰ αὐτὸ τὸ τελευταῖο βλ. λ.χ. τὴν ἐπιγραφή τῶν θρησκευτῶν τῆς Πύδνας *SEG XLVI*, 800 A στ. 11). Γιὰ τὸ λατινικὸ *cognomen* *Nigellus*, *Nigella* βλ. H. Solin - O. Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*, Hildesheim - Zürich-N. York 1994², 363.

73. Βλ. *RICM*, 28 καὶ 29 ἀπὸ τὴν Ἑδεσσα· *RICM*, 70 ἀπὸ τὴ Βέροια καὶ 154 ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη

74. Βλ. λ.χ. *I.Ephesos* (IK 16) 2404

ZUSAMMENFASSUNG

HABENT SUA FATA LAPIDES. VERGESSENE VERÖFFENTLICHUNGEN DES KLASSISCHEN PHILOLOGEN PETROS PAPAGEORGIOU ÜBER INSCHRIFTEN AUS THESSALONIKI UND EDESSA

Im vorliegenden Aufsatz werden sieben Inschriften aus Thessaloniki und eine aus Edessa neu ediert und kommentiert, die vom klassischen Philologen Petros N. Papageorgiou in schwer zugänglichen Zeitungen und Zeitschriften vom Ende des 19. und Anfang des 20 Jhs. publiziert, nicht in den *IG* (Bd X.2,1, Herausgeber: Ch. Edson) bzw. in der Sammlung der frühchristlichen Inschriften aus Makedonien von D. Feissel (*Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, Athènes 1983) aufgenommen sind. Alle sind Grabinschriften und lassen sich in die Zeit zwischen dem 3. und 6. Jh. datieren. In den Inschriften Nr. 2, 6, 7, 8 sind bisher nicht bekannte Eigennamen erhalten (in den letzten drei sind es Namen von Christen), durch die Inschrift Nr. 3 ist ein auf einer Herme aufgezeichnetes Epigramm überliefert.

Besonderes Interesse können die Inschriften Nr. 1, 4, 5 beanspruchen. Die erste ist auf dem Grab eines Maultiertreibers aufgezeichnet, der als *μουλίων τοῦ βικαρίου* bezeichnet wird. Der Verfasser hält es für sehr wahrscheinlich, dass er ein Mitglied des Dienstpersonals des *Vicarius* der Diözese Makedonien gewesen ist. Für die Datierung kommt damit die Zeit vom Ende des 3. Jhs (Diokletianische Reichsreform) bis Mitte des 6. Jhs n.Chr. (Zeit Justinians I) in Betracht.

Durch die zweite Inschrift (Nr. 4) wird die Bemerkung von Papageorgiou bestätigt, wonach es schon seit dem Altertum zwei Formen des von Thessaloniki abgeleiteten Ethnikons gab: die übliche *Θεσσαλονικεύς* und die selten vorkommende *Θεσσαλονικαῖος*, welche eben durch die genannte Inschrift überliefert ist (Im Aufsatz wird eine Zusammenstellung aller bis heute gefundenen Parallelen der letzteren geboten).

Die dritte, auf einer Grabstele aufgezeichnete Inschrift, enthält den christlichen Namen *ΒΑΣΙΛΙΑΣ*, dessen Träger (*Βασίλειος*) bzw. Trägerin (*Βασιλίς*) aus dem Dorf *Νισίβις* stammt. Das Dorf wird vom Verfasser mit Nisibis von Syrien gleichgesetzt, während die Gleichsetzung mit der gleichnamigen Stadt Nordmesopotamiens abgelehnt wird. Im Zusammenhang damit wird eine lückenhaft herausgegebene Inschrift eines gewissen *Domninos* aus *Emesa* [s. *Makedonika* 14 (1974) 333] neu ediert und interpretiert.

Durch diese Zeugnisse, sowie zwei weitere Grabinschriften von Personen, die aus Orten von Syria stammten, wird die schon bekannte Annahme bekräftigt, dass es zwischen dem 4. und 6 Jh. n.Chr. einen grossen Einwanderungsstrom aus diesem Land nach Westen gegeben hat, zu dessen Zielen auch Thessaloniki gehörte.

Π. Μ. Νίγδελης, Είχ. 1